

Elektron dövlət mühitində insan hüquqlarının təmin olunması problemləri haqqında

Aygün Əhmədova

AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu

aygun17shobe@gmail.com

Xülasə— Məqalədə elektron dövlət mühitində insan hüquqlarının reallaşdırılması vasitələri araşdırılmış, bu sahədə qarşıya çıxan problemlərə baxılmışdır. İnternetdə rəqəmsal bərabərsizlik, fərdi məlumatların qorunması, informasiya təhlükəsizliyi, intellektual mülkiyyətin qorunması, internet-senzura, enerji təhlükəsizliyi və s. problemlər və onlara dair normativ-hüquqi sənədlər araşdırılaraq, rəy və təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər— elektron dövlət; insan hüquqları; sosial şəbəkə; web 2.0; rəqəmsal bərabərsizlik; fərdi məlumatlar; intellektual mülkiyyət.

I. GİRİŞ

Məlum olduğu kimi [1, 2, 3], XXI əsrin qlobal problemlərindən biri də insan hüquqlarının təmin olunmasıdır. Bu XX əsrin son onilliyindən informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) sürətli inkişafı və onların cəmiyyətin istər sosial-iqtisadi, istərsə də siyasi seqmentlərinə təsiri ilə bağlıdır. İKT-nin inkişafı xüsusilə İnternetin yaranması insan hüquq və azadlıqlarının reallaşdırılması sahəsində yeni bir mühit formalaşdırdı və onların effektiv idarə olunmasını təmin etdi. Lakin texnologiyaların bu və ya digər şəkildə inkişafının qeyri-bərabər paylanması və ya qeyri-düzgün tətbiqi insan hüquqları sahəsində bir çox qlobal problemlər yaratdı.

Məhz, buna görə də, müasir dövrdə hər hansı bir dövlətdə demokratiyanın çatışmamazlığı, demokratik təsisatların inkişafı [4, 5, 6], həmçinin vətəndaşların əsas hüquq və azadlıqlarının reallaşdırılmasında qarşıya çıxan problemlərin həlli [7, 8] birbaşa olaraq hər bir cəmiyyətin müasir İKT vasitələrindən istifadə imkanları ilə ölçülür.

II. E-DÖVLƏT MÜHİTİNDƏ REALLAŞAN ƏSAS HÜQUQ VƏ AZADLIQLAR

Elektron dövlət – dövlət orqanlarının (icra, qanunvericilik və məhkəmə) şəbəkə texnologiyası ilə qarşılıqlı əlaqələrini və məkan-zaman fərqi olmadan vətəndaşın dövlət xidmətlərindən istifadəsinin operativliyini və rahatlığının təmin edən bir sistemdir [9]. İdarəetmə aparatının fəaliyyətinin effektivliyinin artırılması, iqtisadi dirçəliş, vətəndaşların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması e-dövlətin məqsədlərindən sayılır. Dövlət xidmətlərinin mərhələli şəkildə dövlət şəbəkə servisləri sistemində keçirilməsi vətəndaş və təşkilatların real tələbatlarının ödənilməsində böyük rol oynayır.

Elektron mühitdə baş verən proseslər insanların real tələbatını ödəməklə yanaşı, eyni zamanda müxtəlif problemlərin yaranmasına da səbəb ola bilər. Belə ki, şəbəkə mühitində xidmət təklif edən və qəbul edənlər arasında daim

informasiyanın təhlükəsizliyi barədə bir narahatçılıq yaranır. Bəzən bu narahatlıq həqiqətən də informasiya təhlükəsizliyi problemləri səbəbindən, bəzən də insanların tam olaraq texnologiyalardan istifadə vərdişlərinin və informasiya mədəniyyətinin formalaşmaması səbəbindən qaynaqlanır. Bütün bunlara baxmadan demək olar ki, digər informasiya kanallarından fərqli olaraq, İnternet və onun infrastrukturunu vətəndaşların əsas hüquq və azadlıqlarını reallaşdırması, cəmiyyətin və dövlətin siyasi fəaliyyətində fəal iştirakı üçün imkanlar yaradan mükəmməl vasitələrdən biridir [10].

İnternet mühitdə insanlar arasında ünsiyyət, yazışma, özünü ifadə, informasiyanın axtarışı, emalı və ötürülməsi, sərbəst toplaşmaq, öz ölkəsinin idarə edilməsində iştirak etmək, işləmək, nigah, təhsil və bu kimi vacib olan insan hüquqları yeni reallaşdırılma formaları qazandı [11].

Əqidə və onu sərbəst ifadə, informasiyanı yaymaq, sərbəst toplaşmaq, düşüncələrini maneəsiz şəkildə yaymaq, əmək və bu kimi azadlıqlar Web 2.0 əsaslı layihələr, məsələn: sosial şəbəkələr (SS), bloqlar, forumlar vasitəsilə daha geniş formada reallaşdırılır.

Web 2.0 texnologiyası dövlətə öz vətəndaşları ilə qarşılıqlı əlaqələr yaratmaq üçün bir vasitədir [12]. Yarandığı dövrlərdə bu layihələrin müzakirə predmeti gündəlik məişət xarakterli məlumatlar təşkil edirdi. Hazırda müxtəlif elmi, siyasi, ictimai proseslər daha çox bu virtual sosial auditoriyanın müzakirə predmetidir. Bu gün məhz dövlət strukturları və nümayəndələri, sosial-siyasi təşkilatlar bu şəbəkələrin geniş auditoriyasını nəzərə alaraq SS-də təmsil olunmağa başlayıblar. Geniş auditoriyanı özündə topladığı üçün iqtisadiyyat, psixologiya, politologiya, konfliktologiya, kriminologiya və s. kimi müxtəlif elm sahələri SS-ləri öz tədqiqat predmetinə çevirmişdir .

Sərbəst toplaşmaq, dinc yığıncaqların keçirilməsi kimi hüquqların onlayn mühitdə reallaşdırılması e-dövlət şəraitində daha mütərəqi sayılır. Dinc yığıncaqların keçirilməsi zaman və məkan problemlərinə yol açdığından İnternetin infrastrukturunu bu kimi məsələləri həll etmək üçün çox effektiv vasitə hesab olunur. Bu vasitələrdən Web 2.0 əsaslı layihələr, həmçinin veb-konfransların təşkili texnologiyaları onlayn mühitdə elektron mitinqlər, vətəndaş qruplarının görüşlərinin təşkili üçün daha geniş auditoriyanı toplamağa imkan verə bilər. İştirakçılar ideya və təkliflərini müzakirə edib, konkret tələb və iddialarla çıxış etmək imkanına malik ola bilər.

Belə layihələrdən ilki Minnesota ştatında reallaşdırılıb. Minnesota ştatında 1994-cü ildən başlayaraq seçkilər zamanı virtual mühitdən geniş istifadə olunub. Seçki ilə əlaqədar

yaradılmış sayt [13] vətəndaşların demokratiyanın inkişaf perspektivləri və ideyaları ətrafında toplaşib müzakirələr aparması üçün sonradan “ümumi on-layn palataya” çevrilib.

Seçki demokratik cəmiyyətin əsas elementidir. E-dövlətdə hər bir vətəndaşın seçki prosesində iştirakına e-seçki texnologiyaları şərait yaradır. Bir sıra ölkələr (Estoniya, Braziliya, ABŞ, Hindistan, və s.) ayrı-ayrı ərazilər və ya bütün ölkə üzrə müxtəlif və ya eyni sistemlərdən istifadə etməklə e-seçkiləri həyata keçirirlər [14].

E-dövlət mühiti insanların əmək hüquqları üçün də geniş imkanlar yaradır. Distant əmək münasibətlərinin iştirakçıları olan insanlar onlayn mühitdə alternativ əmək münasibətlərinin iştirakçılarına, frilans (ing. freelance) adlanan qruplara çevrilir. Bu gün xüsusilə SŞ-lər məhdud imkanlı şəxslərin və marginal qrupların əməyini reallaşdırmaq üçün münbit bir məkana çevrilib. E-sənəd dövriyyəsinin, e-imza probleminin həlli distant əmək münasibətlərinin iştirakçılarının sayının artmasına səbəb olur.

III. E-DÖVLƏT MÜHİTİNDƏ ƏSAS HÜQUQ VƏ AZADLIQLARIN REALLAŞMASINDA QARŞIYA ÇIXAN PROBLEMLƏR

İKT vasitələrindən geniş istifadə İnternetdə rəqəmsal bərabərsizlik, fərdi məlumatların qorunması, informasiya təhlükəsizliyi, intellektual mülkiyyətin qorunması, internet-senzura, enerji təhlükəsizliyi, internet asılılıq, psixoloji müharibə, informasiya xaosu, kibermüharibə və s. kimi problemlər insan hüquqlarının pozulmasına səbəb olur.

Müxtəlif regionlarda yaşayan insanların informasiyaya çıxış imkanlarının bir-birindən kəskin fərqlənməsi rəqəmsal fərq və ya rəqəmsal uçurum şəklində təzahür edir. Rəqəmsal fərq yalnız ölkə daxili sosial qruplar arasında deyil, həmçinin ölkələr arasında olan bir fərkdir. Ölkənin regionları arasında başlayan fərq getdikcə qloballaşır və ümumi qlobal rəqəmsal fərqi çevrilir. Rəqəmsal bərabərsizlik sosial bərabərsizliyin davam etməsinə təsir göstərən amillərdən hesab olunur.

İnternetdə informasiya resurslarının qeyri-bərabər paylanması, milli kontentlərin azlığı, dil, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı, internet xidmətlərindəki yüksək tariflər, əhalinin gəlirlərinin aşağı olması, kadr çatışmazlığı, İKT üzrə savadsızlıq, söz azadlığının olmaması, gender probleminin mövcudluğu, infrastrukturun qeyri-bərabər paylanması rəqəmsal fərqi yaradan problemlərdir.

Rəqəmsal bərabərsizlik probleminə insan resurslarının İKT üzrə savadlılığı vacib amillərdən hesab olunur. Beləki, İKT-dən səmərəli istifadə etməyi bacaran insan ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf tempini artırmaqda aparıcı vasitəyə çevrilir.

İnformasiyanın qəbulu və ötürülməsində baş verən problemlər sırasına bir çox dövlətlər tərəfindən tətbiq edilən İnternet-senzurayı qeyd etmək olar. İnternet-senzura dedikdə İnternet mühitində informasiyaya çıxışa, onun dərəcəsinə nəzarət və ya qadağaların tətbiqi nəzərdə tutulur. Bəzi dövlətlər müəyyən süzğəcləmə proqramlarından istifadə edərək istənilən azad informasiyanın çatdırılmasında problemlər yaradırlar. Tətbiq edilən süzğəcləmə proqramlarının insan hüquqlarının pozulmasına səbəb olub-olmamasının özü də mübahisələr yaradır. Bu proqramların zərərli kontentlərə

çıxışın məhdudlaşdırılması zamanı informasiya təhlükəsizliyi kimi problemlərin həlli baxımından müsbət rol oynadığı vurğulanır [15, 16,17].

İnternet senzuranın gücləndirilməsi ilə ona müqavimət göstərən texnologiyaların işlənməsi də genişlənməmişdir [18, 19]. Belə ki, istifadəçilər senzuradan və təqiblərdən yayınmaq üçün virtual məkanda verilənlərin anonim ötürülməsi sistemlərindən: Tor, JAP, I2P, UGC3, F2F, P2P və s.dən istifadə edirlər [20, 21, 22].

Bir çox tanınmış şirkət öz kommersiya maraqlarını nəzərə alaraq müəyyən dövlətlərə vətəndaş hüquqlarının boğulmasında yardımçı olurlar. Bunlar arasında Google, CISCO, SUN Microsystems, Microsoft və digər şirkətlərin adlarını qeyd etmək olar [23].

Bu gün bir sıra dövlətlər xüsusilə SŞ-lər arasında liderliyi əldə edən facebooka çıxış imkanını məhdudlaşdırır. Bu müxtəlif ölkələrdə son dövrlərdə baş verən etiraz dalğaları ilə bağlıdır. BMT-nin 2011-ci il 4 mart tarixində Cenevrədə keçirdiyi toplantıda belə bir fikir səslənmişdir ki, dövlət aktiv SŞ-ləri bloklamaqla vətəndaşlarını daha çox özünə qarşı çevirmiş olur. SŞ-lərə çıxışın məhdudlaşdırılması da siyasi rejimin strateji səhvlərindən biri kimi qiymətləndirilib [24].

E-dövlətdə fərdi məlumatların qorunması aktualıq kəsb edir. Ölkədə şəbəkədə fərdi məlumatların toplanılması, işlənilməsi və təhlükəsizliyinin təmin olunması proseslərinin düzgün təşkil olunmaması, vətəndaşların fərdi məlumatlarının sızması və ya dəyişdirilməsi ciddi problemlərə səbəb ola bilər. Fərdi məlumatların qorunması 1948-ci ildə qəbul edilmiş “Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi”nin (ÜİHB) 12 maddəsində də (“heç kimin şəxsi və ailə həyatına özbaşınalıqla müdaxilə edilə bilməz”) öz əksini tapmışdır.

İnternetdən düzgün istifadə edilməməsi vətəndaşların özləri tərəfindən də fərdi məlumatlarının sızmasına səbəb ola bilər. Beləki, SŞ-lərdə toplanan fərdi məlumatlar cinayətə qarşı qruplar tərəfindən ələ keçirilərək müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilə bilər. Rast gələnən problemlərə yol açan səbəblərdən biri də şəbəkələrdə autentifikasiya zamanı istifadəçilərin daha çox şəxsi və ya yaxın adamlarının fərdi məlumatlarından istifadə etməsidir [25]. Bu da cinayətə qarşı qruplar tərəfindən rahatlıqla aşkarlanır və məkrli məqsədlər üçün istifadə edilir.

İnternetə qoşulan mobil qurğular da potensial təhlükələr sırasına daxil olur. Bu qurğular istifadəçinin gündəlik hərəkət traektoriyasını qeyd etməklə onun həyatını nəzarətdə saxlamış olur [26].

İnternet mühitdə intellektual mülkiyyət sahəsində piratçılıq və plaqiatlıq hallarına geniş rast gəlinir. Elmi, elmi-ədəbi və bədii əsərlərin, kompyuter proqramlarının, incəsənət əsərlərinin, audio-video materialların, verilənlər bazasının, əmtəə nişanlarının müəllifləri kibercinayətçilik qurbanlarına çevrilir.

İnformasiyaların kütləvi şəkildə mənbəyə istinad olmadan İnternet mühitdə yayılması adi hala çevrilib. Müəllif hüquqlarının pozulması halları qloballaşdıqca məlumatların tam şəkildə istifadəçilərə təqdim edilməsi qeydiyyat sistemini, ödənişin aparılması, mobil telefon nömrələrinin qeydiyyatı və

PİN-kodun verilməsi və s. kimi qarşısı alınan tədbirlər görülür.

İnternetdə istifadəçilərin müxtəlif kontentləri bir-biri ilə paylaşdığı sistemlər də vardır ki, bunlar da çox zaman müəllif hüquqlarını pozan şəbəkə sıralarına daxil edilir. Bunlara misal olaraq İnternetdə daha geniş istifadə edilən P2P, BitTorrent kimi şəbəkələrin adlarını qeyd etmək olar. Kontenti qanuni şəkildə əldə edən istifadəçilər də sonradan bu kontentləri digər istifadəçilərə paylaşmaqla özləri də müəllif hüquqlarının pozulmasına dəstək göstərmiş olurlar [27, 28].

XXI əsrdə insan hüquqları elektrik enerjisindən asılı vəziyyətdədir. Əgər enerji yoxdursa, informasiya sistemləri də yoxdur. Buna görə də, enerji təhlükəsizliyi, alternativ enerji mənbələrinin axtarılması dünya ölkələrini düşündürən əsas problemlər sırasına daxil edilir.

IV. PROBLEMLƏRİN NORMATİV-HUQUQİ SƏNƏDLƏRLƏ TƏNZİMLƏNMƏSİ

İnformasiya cəmiyyətində (İC) İKT-nin insan hüquqlarının reallaşdırılmasını yaratdığı problemlər və təhlükələr dövlətləri birgə həll yollarını axtarmağa səfərbər edir. Yuxarıda adı keçən problemlərin həlli istiqamətində beynəlxalq səviyyədə toplantılar keçirilir, müxtəlif tövsiyələr və qərarlar qəbul edilir.

Bu müddətlər ərzində beynəlxalq səviyyədə kiberməkanda insan hüquq və azadlıqlarını müdafiə sahəsində bu və ya digər aspektlərdə bir çox normativ hüquqi sənədlər qəbul edilmişdir. Bunlardan Avropa Şurasının “İC-də İnsan hüquqları və əsas azadlıqları haqqında” Konvensiyası, “İnsan hüquqları və İC-nin tənzimlənməsi”, “Telekommunikasiya sektorunda azadlıq”, “İC-də insan hüquqları və hüququn aliliyi haqqında” Bəyannamələrini, “Yeni kommunikasiya texnologiyalarının insan hüquqlarına və demokratik dəyərlərə təsiri” 1 sayılı qətnaməsini, BMT-nin (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı) Minilliyin Bəyannaməsini və s. göstərmək olar [7].

İnsan hüquqları sahəsində qəbul edilən bütün normativ hüquqi sənədlər ÜİHB-də qeyd edilən müddəalara əsaslanır və bu müddəaların qorunması prinsipindən çıxış edir.

İC-nin fundamental əsaslarına ÜİHB-nin on doqquzuncu maddəsində rast gəlinir [11]. Bu maddə də hər bir insanın əqidə azadlığı və onu sərbəst ifadə etmək azadlığı təsbit edilir. Hər bir kəs istənilən vasitələrlə və dövlət sərhədlərindən asılı olmayaraq, informasiya və ideyalar axtarmaq, almaq və yaymaq azadlığına malikdir [29]. Halbuki, 1948-ci ildə İC haqqında danışılmırdı və bu hüquqların reallaşdırılması imkanları bu günlə müqayisədə daha zəif idi [7]. Bəyannamə qəbul edildikdən sonra 90 dövlətin konstitusiyasında adıçəkilən beynəlxalq sənəddə göstərilən müddəalara uyğun olan fundamental hüquqlar təsbit edilmişdir [30].

BMT tərəfindən 2000-ci ildə minilliyin sammitində İC-nin ideologiyası minilliyin ideologiyası kimi qəbul edilmişdir. Minilliyin Bəyannaməsi global dünyanın vacib prinsiplərinə əməl olunmasını tövsiyə etməklə fundamental insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət, demokratiyanı inkişaf etdirmək, qanunun aliliyini gücləndirmək kimi çağırışlar edir. Həmçinin, müxtəlif sahələrdə, o cümlədən sülh və təhlükəsizlik məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Dövlətlərə tövsiyə edilir

ki, hər bir vətəndaşın İKT-yə çıxış imkanları təmin edilməli və 2015-ci ilə qədər bütün dövlətlər özlərinin milli inkişaf strategiyalarında İKT-yə böyük əhəmiyyət verməlidir [31].

Avropa Şurası Nazirlər Kabinetinin “İC-də insan hüquqları və hüququn aliliyi haqqında” Bəyannaməsində İKT geniş mənada demokratik prosesin ayrılmaz hissəsi kimi göstərilir və insan hüquqlarının reallaşmasına böyük imkanlar yaratdığı qeyd edilir. Bununla yanaşı, təsdiq edilir ki, ÜİHB-də qeyd edilən əsas insan hüquq və azadlıqları, bütövlükdə, informasiya əsrində öz qüvvəsini saxlayır və bundan sonra hər hansı bir yeni texnoloji nailiyyətdən asılı olmayaraq, bu hüquqlar lazımı səviyyədə qorunmalıdır [32]. Bu bəyannamə digər analoji sənədlərdən iki əsas fərqi ilə seçilir. Birinci fərq sadalanan hüquq və azadlıqların təmin olunması mexanizmlərinə dair müəyyən göstərişlərin qeyd edilməsidir. Məsələn, təhsil hüququnun reallaşmasının müasir İKT-yə çıxış imkanlarından asılı olduğu qeyd edilir. İkinci fərq kimi, Bəyannamədə xüsusilə qeyd edilir ki, vətəndaş hüquq və azadlıqları yalnız dövlət orqanları tərəfindən deyil, ictimai institutlar və özəl sektor tərəfindən də təmin olunmalıdır [11].

Vətəndaş cəmiyyəti institutları, özəl sektor və digər maraqlı tərəflər İC-nin qurulmasına dair fəaliyyətlərində bu bəyannamənin II hissəsinin bəndlərində deyilənləri nəzərə almalıdırlar. Üzv dövlətlərə tövsiyə edilir ki, insan hüquqlarını qorumaq məqsədi ilə müxtəlif kontentlərə əylətərliyi məhdudlaşdırma sənədləri (internet-senzura). İstifadəçilər müxtəlif vasitələrlə təqdim edilən kontentlər arasında özləri seçim etsinlər və bundan nə gözlədiyini özləri müəyyənləşdirdinlər.

Avropa Şurasının İnternetdə tətbiq edilən İnternet-senzuraya dair 2008 ci ildə “İnternet xidməti provayderləri üçün insan hüquqlarına dair tövsiyələri” (e Human Rights Guidelines for Internet Service Providers) qəbul edilmişdir [33]. Tövsiyədə provayderlərə süzgəcləmə və ya bloklaşdırma prosesini hüquqi əsaslarla, şəffaf və Avropa Şurasının tövsiyələrinə zidd olmayacaq qaydada həyata keçirməsi tövsiyə edilir. Qeyd edilir ki, provayderlər insanların söz azadlığının pozmayacağına əmin olduqları halda bu prosesi həyata keçirə bilərlər. Tətbiq edilən ixtiyari filtirləmə və ya bloklaşdırma haqqında hər bir istifadəçi məlumatlandırılmalı, dövlət orqanlarının çıxardığı qərar olmadan hər hansı kontenti özbaşına bağlamamalıdırlar. Həmçinin vətəndaşların elektron poçt ünvanları, fərdi məlumatları yalnız hər hansı bir güc strukturunun çıxardığı qərarlar əsasında üçüncü şəxslərə təqdim edilə bilər. Gizli yazışma hüququna heç kəsin müdaxilə etməməsi ÜİHB-nin 12-ci maddəsində də təsbit edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktlarında qeyd edilən insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları ölkəmizin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir və dövlət hər bir kəsin bu hüquqlarının qarantı kimi çıxış edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının üçdə bir hissəsi insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarına həsr olunub. Vətəndaşlara layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədi və bu hüquqları gözləmək və qorumaq isə qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının borcu sayılır [34].

NƏTİCƏ

Aparılan araşdırmalar e-dövlət mühitində insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları sahəsində mövcud problemlərin asılı olduğu amilləri təsnif etməyə imkan vermişdir. Göstərilən amillər İnternet mühitində əsas hüquqların reallaşdırılmasında problemlər yaradır və cəmiyyətin həyatında insanların fəal iştirakının qarşısını almaqla sosial-iqtisadi geriliyə səbəb olur.

Araşdırmalar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, İKT e-dövlət mühitində insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının reallaşması üçün ən effektiv və səmərəli vasitədir. Onlar məhdud imkanlı şəxslərin və marginal qrupların hüquqlarının təmin edilməsində geniş imkanlar yaradır.

Məlum olmuşdur ki, hüquqların pozulmasında insan amili texnoloji amili üstələyir. Bu səbəb insanların texnoloji inkişafdan düzgün və səmərəli istifadə etməməsi, başqa sözlə, informasiya mədəniyyətinin formalaşmaması və bəşəri dəyərlərə hörmətilikdən qaynaqdır. Buna görə də, e-dövlət mühitində informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılması dövlətin əsas strateji xəttinə çevrilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

- [1] В.В. Лазарев, “Общая теория права и государства”, М.: Юристъ, 1996. 472 с.
- [2] E. Kathleen, P. Mahoney, “Human Rights in the Twenty-First Century: A Global Challenge, Dordrecht”, M. Nijhoff, 1993, 1028 p.
- [3] E. Reichert, “Challenges in human rights: a social work perspective”, Columbia University Press, 2007, 286 p.
- [4] Erik C. Nisbet, E. Stoycheff, Katy E. Pearce, “Internet Use and Democratic Demands: A Multinational, Multilevel Model of Internet Use and Citizen Attitudes About Democracy”, Journal of Communication, vol. 62, 2012, pp. 249-265.
- [5] F. Shirazi, O. Ngwenyama, O. Morawczynski, “ICT expansion and the digital divide in democratic freedoms: An analysis of the impact of ICT expansion, education and ICT filtering on democracy”, Telematics and Informatics, vol. 27, 2010, pp. 21-31.
- [6] D. Heckmann, “Open Government - Retooling Democracy for the 21st Century”, System Sciences (HICSS), 2011 44th Hawaii International Conference on 4-7 Jan. 2011, pp. 1 – 11.
- [7] R.M. Əliquliyev, A.S.Əhmədova, “İnformasiya cəmiyyətində insan hüquqlarının təmin olunması və qarşıya çıxan problemlər”, Elm və təhsildə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi, Bakı, 2009, ss.1 – 5.
- [8] L. Berntzen, E. Karamagioli, “Human Rights in the Context of the Digital Society”, Second International Conference on the Digital Society, 10-15 Feb. 2008, pp.129-133
- [9] H. Zhang, “E-Government and Government's Public Services”, Management and Service Science (MASS), International Conference, 2011, pp.1 – 4.
- [10] G. Ziccardi, Resistance, “Liberation Technology and Human Rights in the Digital Age”, Springer Netherlands 2013, 322 p.
- [11] A.S.Əhmədova, “İnformasiya cəmiyyəti şəraitində insan hüquqlarının reallaşma imkanları”, Ekspres-informasiya, 2009, 60 s.
- [12] C.Y. Lee; C.B. Yao, “E-government, politics and Web 2.0”, New Trends in Information Science and Service Science (NISS), 4th International Conference, 2012, pp. 687 – 691.
- [13] Подрывая свободу слова в Китае: роль "Yahoo!", "Microsoft" и "Google" <http://amnesty.org.ru/node/338>
- [14] A.S.Əhmədova, “Seçki sistemində informasiya kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi”, Elm və təhsildə İKT-nin tətbiqi II Beynəlxalq konfrans, II kitab, Bakı, 01-03 noyabr, 2007, s.682.
- [15] S.N.Hamade, “Internet Filtering and Censorship”, Information Technology: New Generations”, 2008. ITNG 2008. Fifth International Conference on 7-9 April 2008, pp. 1081-1086.

- [16] S. Murdoch, H. Roberts, “Internet Censorship and Control, Internet Computing”, IEEE 2013, vol. 17, pp. 6-9.
- [17] M. Anderson, “Internet Censorship: As Bad As You Thought It Was”, Spectrum, IEEE, vol. 44, 2007, pp. 20-22
- [18] F. Ding, Z. Yang, X. Chen, J. Guo “Effective Methods to Avoid the Internet Censorship”, 2011 Fourth International Symposium on Parallel Architectures, Algorithms and Programming, pp.67-71.
- [19] Y. Wang, “Traffic Controller: A Practical Approach to Block Network Covert Timing Channel”, Availability, Reliability and Security, 2009. ARES '09. International Conference, pp. 349-354.
- [20] F. V. Yarochkin, S. Dai, C. Lin, Y. Huang, S. Kuo, “Towards Adaptive Covert Communication System”, 2008 14th IEEE Pacific Rim International Symposium on Dependable Computing, pp. 153-159.
- [21] F.V. Yarochkin, “Introducing P2P architecture in adaptive covert communication system”, First Asian Himalayas International Conference on 3-5 Nov. 2009, pp.1-7.
- [22] P. Liu; J. Shi; X. Wang; L. Guo, “A Covert Communication Method Based on User-Generated Content Sites”, Tools with Artificial Intelligence (ICTAI), 23rd IEEE International Conference, 2011, pp. 1053-1056.
- [23] M. Jouzbarkand, “Conceptual approach to e-government, targets and barriers facing its”, Application of Information and Communication Technologies (AICT), 5th International Conference, 2011, pp.1-5.
- [24] Internet Freedom: Promoting Human Rights in the Digital Age – A Panel Discussion, http://geneva.usmission.gov/2011/03/08/internet-freedom_hrc/
- [25] X. Chen, K. Michae, “Privacy Issues and Solutions in Social Network Sites”, Technology and Society Magazine, IEEE, № 31, pp. 43-53.
- [26] B. Falchuk, S. Loeb, “Privacy enhancements for mobile and social uses of consumer electronics”, Communications Magazine, IEEE, 2010, vol. 48, pp: 102-108.
- [27] M. Kryczka, A. Cuevas, S. Kaune, C. Guerrero, R. Rejaie, “Unveiling the Incentives for Content Publishing in Popular BitTorrent Portal, Networking”, IEEE/ACM, 2013.
- [28] L. Xiaosong, “Collusive Piracy Prevention in P2P Content Delivery Networks”, Computers, IEEE Transactions on, vol. 58, pp.970-983.
- [29] Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, 10.12.1948 <http://www.umbrella-az.joy.by/qanun.html>
- [30] Е.А.Лукашевой, “Права человека: итоги века, тенденции, перспективы”. Под ред. М.: Норма, 2002, 448 с.
- [31] Декларация тысячелетия Организации Объединенных Наций <http://www.un.org/>
- [32] Декларация о правах человека и верховенстве права в информационном обществе, принята Комитетом министров Совета Европы 13 мая 2005 г, <http://www.ifap.ru/ofdocs/eu/dhrrlis.pdf>
- [33] Human rights guidelines for Internet service providers, 2008, [http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/media/Doc/H-Inf\(2008\)009_en.pdf](http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/media/Doc/H-Inf(2008)009_en.pdf)
- [34] Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası - <http://www.parliament.az/>